

УЎК: 7.03; 7.06; 7.091

<https://dx.doi.org/10.36522/2181-9637-2019-5-4>

МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ ЎЗБЕК ТЕАТРИНИ ИЛМИЙ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Раҳматуллаева Дилфуза Назруллаевна

санъатшунослик фанлари доктори, профессор,
илмий ишлар бўйича директор ўринбосари,
Ўзбекистон Фанлар академияси Санъатшунослик институти

Аннотация. Мақола Европа шаклидаги ўзбек театрининг пайдо бўлиши билан боғлиқ масалаларнинг илмий ўрганилишига бағишланган. Мақолада жадид маърифатпарварларининг ўлка маданий-маърифий ҳаётидаги ўрни ва ролига аниқлик киритилган. Мақола муаллифи янги адабий тур – драматургиянинг пайдо бўлиши, ҳаракат намояндаларини ўйлантирган ҳаётий масалалар ҳақида фикр юритиб, ҳаракатнинг янги шаклидаги ўзбек театрининг шаклланишидаги ўрнига тўхталади. Шунингдек, унда биринчи бор ўзбек театр санъатининг жадидчилик ҳаракати билан боғлиқ даврининг илмий ўрганилиши масалалари тадқиқ этилиб, тадқиқотчилар олдида турган долзарб вазифаларга аниқлик киритилади. Бундан ташқари, муаллиф томонидан миллий уйғониш даври ўзбек саҳна санъати тараққиёт босқичлари шартли равишда даврларга бўлиб чиқилди ҳамда жадид театрининг ўрганилиш тарихи босқичларга ажратилди. Жадидчилик ҳаракати намояндалари амалга оширган ишларга объектив баҳо бериш лозимлиги, жадид театрининг мақтовга лойиқ намунали жиҳатлари билан бирга муайян ожизликлари ҳам борлиги асосланди.

Таянч тушунчалар: театр, драматургия, анъана, жадид-маърифатпарварлар, жадидлар ижодини ўрганиш, жадидлар ижодини даврлаштириш, жадидларнинг маданий ҳаётдаги ўрни, тадқиқотлар тематикаси.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ТЕАТРА ПЕРИОДА НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Раҳматуллаева Дилфуза Назруллаевна

доктор искусствоведения, профессор,
заместитель директора по научной работе,
Институт искусствознания Академии наук Узбекистана

Аннотация. Статья посвящена проблеме изучения узбекского театра европейского образца периода возрождения. Автор, подчеркивая роль культурно-просветительского движения джадидизма, дает оценку деятельности этого движения. Говоря о появлении нового литературного жанра – драматургии, сыгравшей немаловажную роль в зарождении театра, в статье затрагиваются вопросы, волновавшие деятелей этого направления. Делается попытка периодизации истории узбекского театрального искусства, связанной с деятельностью джадидов. В статье впервые затрагиваются вопросы изучения истории узбекского театрального искусства, связанные с деятельностью джадидов, а также актуальные проблемы, стоящие перед современной наукой. Кроме того, автором были условно разделены периоды национального возрождения, а история изучения театральных постановок джадидов – на этапы. Также в статье обоснована необходимость объективной оценки движения джадидов, при этом уделять внимание не только положительным аспектам движения джадидов, но и его конкретным недостаткам.

Ключевые слова: театр, драматургия, традиция, джадиды-просветители, изучение творчества джадидов, периодизация творчества джадидов, заслуга джадидов, тематика исследований.

EXPLORING THE UZBEK THEATRE OF THE NATIONAL RENAISSANCE PERIOD

Rahmatullayeva Dilfuza Nazrullaevna

Doctor of Arts, Professor, Deputy Director for research work
Institute of Art Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Annotation. *The article is devoted to the study of the Uzbek theatre of the European model belonging to the period of renaissance. The author, highlighting the role of the cultural and educational movement of Jadidism, evaluates the activities of this movement. Dealing with the emergence of a new literary genre – drama, which played a significant role in the development of the theatre, the article touches upon the issues that worried people of this direction. An attempt is made to periodize the history of the Uzbek theatrical art related to Jadidim. The article for the first time addresses the issues of exploring the history of the Uzbek theatrical art, which dates back to the period of Jadids, as well as other topical matters facing the modern science. Moreover, the author made a nominal division of the national renaissance into periods, while splitting the history of study of theatrical performances of the Jadids into several stages. In addition, the article substantiates the need for an objective assessment of Jadidism, paying attention both to positive aspects of the movement and its specific shortcomings.*

Key words: theatre, drama, tradition, Jadids-educators, study of Jadids, periodization of Jadids, merits of Jadids, research subjects.

Кириш

Глобаллашув ва маданий интеграция шароитида жаҳонда театр санъатининг ижтимоий мавқеи янада ортиб бормоқда. Зеро, театр санъати миллатларaro маданий интеграцияни амалга оширувчи муҳим восита сифатида жаҳон ҳамжамиятининг барқарор ривожини таъминлашга, турфа халқларга мос маънавий ва ахлоқий хусусиятлар, умуминсоний қадриятларни тараннум этишга хизмат қилади. Бугунги кунда дунё илмий амалиётида театр санъатининг тарихий-бадий потенциални оширишга қаратилган театршунослик кесимидаги илмий изланишларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш алоҳида ўрин тутмоқда. Жаҳон театршунослигида театр санъатининг ижтимоий-маданий вазифалари билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмоқда. Уларда турли минтақа ва давлатлар театр санъатининг шаклланиши, бу жараённинг ўзига хос хусусиятлари, ривожланиш босқичларига оид асосий йўналишлар ва тенденцияларни аниқлаш, шунингдек, ушбу кесимда спектаклларнинг миллий ва маданий ўзига хослигини шакллантирувчи омил сифатидаги инъикоси, бадий-услубий образли ечими каби масалалар қамраб олинган. Бу йўналишдаги тадқиқотлар саҳна санъатининг

ривожланишига, ундаги сифат ўзгаришларига сабаб бўлиши билан бирга унинг ижтимоий жараёндаги ўрнини баҳолашга ҳам таъсир кўрсатади. Саҳна санъатининг жамият модернизацияси ҳамда оммавий онг шаклланишига улкан таъсири театршунослик соҳасида олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг долзарблигини таъминлайди.

Муаллиф томонидан жади́дчилик ҳаракати намояндаларининг янги шаклдаги театр санъатини яратиш йўлидаги ҳаракатлар ва амалга оширилган ишларнинг бугунги кунда ўрганилиш ҳолати тадқиқ этилди. Тадқиқот натижасида жади́дчилик даври театр санъати тарихини даврлаштириш муҳим масала ҳисобланиши асосланди ҳамда жади́д театрининг ўрганилиш тарихи босқичларга ажратилди.

Асосий қисм

Маълумки, Европа шаклидаги янги ўзбек театрининг пайдо бўлиши ва шаклланиши ўлкадаги миллий уйғонишга сабаб бўлган жади́дчилик ҳаракати билан боғлиқ. Туркистоннинг ижтимоий ҳаёт майдонига маданий-маърифий оқим сифатида кириб келган ва ўз олдига эски мактабни ислоҳ қилишни мақсад қилиб қўйган жади́дчилик аср бошларида кенг

ижтимоий ҳаракат сифатида майдонга кириб келар экан, ижтимоий миллий онгининг шаклланишидаги энг катта тўсиқ бўлган диний мутаассиблик, жаҳолат, қолоқ турмуш тарзи, иқтисод, маданият ва маънавиятнинг чиркин кўринишларини йўқ қилишга бел боғлади.

Мамлакатни маърифат сари етаклашга киришган ушбу ҳаракат намояндалари ўз олдларига қўйган мақсадларга эришиш учун фақатгина мактаблар фаолиятини йўлга қўйиш кам эканлигини жуда эрта англадилар. Уларнинг ниятларини амалга ошириш учун кенг қамровли фаолият зарур эди. Мана шу ҳаётий эҳтиёж ва зарурият туфайли бу ҳаракат тарафдорлари театр санъати томон юз бурдилар.

Натижада асрлар давомида саройларда ва анъанавий шаклларда яшаб келган миллий театр санъати жуда катта ўзгаришлар томон юзланди. Бунда ўлкамизга ўша йиллари тез-тез келиб турган рус, татар, озарбайжон театрларининг таъсири ҳам сезиларли бўлди. Шу билан бирга, Европа типигаги ўзбек театрининг шаклланишида жадидчилик ҳаракати тарафдорлари, хусусан Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашид-хоновларнинг хизматлари катта. Айнан уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли жуда тез фурсатда ушбу санъат ва у билан боғлиқ бўлган янги адабий тур – драматургия шаклланди. Жуда оз фурсатда бу адабий тур сахна асари шаклида жуда катта оммани ўз қамровига олди.

Кейинчалик мутаассиблар таъсирида халқда санъатнинг бу турига нисбатан ўзига хос беписандлик кайфияти шакллана бошланди. Қолаверса, халқ устида турганларда ҳам театрнинг маърифий кучидан ҳадиксираш ва уни маҳаллий халқ орасида тарқалишига имкон қадар тўсқинлик қилиш кайфияти мавжуд эди.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» драмасининг чоп этилиши том маънода янги шаклдаги ўзбек театрининг туғилишига туртки бўлди. Шу йилнинг ўзида Самарқандда Беҳбудийнинг шахсан саъй-ҳаракатлари, Тошкентда Мунавварқори ва Абдулла Авлоний раҳбарлигида асарни сахналаштиришга киришилди. Ушбу асарнинг сахнавий муваффақияти, халқ орасидаги обрў-эътибори анъанавий майдон йўлидаги ўзбек томоша

санъатининг Европа типигаги янги театр санъатига ўрин бўшатиб бера бошлаганини ҳам англади.

Ушбу давр театрлар репертуарига эътибор қаратилса, унда драматургиянинг жанрий ранг-баранглиги кўзга ташланади. Драматургия дастлабки қадамларини қўяётган бўлса-да, яратилган асарлар орасида драматургиянинг деярли барча жанрларида пьесалар борлиги кишини ҳайратга солади. Бу ҳолат маърифатпарвар жадидлар драматургия ва унинг жанрлари хусусида нафақат амалий, шунингдек, назарий билимларга ҳам эга бўлганликларини кўрсатади.

Бу даврда яратилган драматик асарларнинг мавзу доираси ҳам жуда кенг бўлиб, улар орасида нафақат замонавий, шунингдек, тарихий мавзуларга бағишланганлари ҳам бор эди. Бу даврда яратилган асарларнинг барчасини ҳам гоявий пишиқ, бадий мукамал, деб бўлмайди. Бироқ, ушбу даврда яратилган асарлар орасида драматургиянинг галдаги ривожига ижобий таъсир этувчи қатор бадий услублар шаклланди.

Театрни ўзига хос минбар сифатида кўрган жадидчилик-маърифатпарварлик ҳаракати тарафдорлари санъатнинг ушбу туридан халқимиз ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётидаги муаммоларни ҳал қилиш йўлини кўрсатувчи кўзгу сифатида фойдаланишга интилдилар. Шунинг учун ҳам дастлабки сахнавий асарларда тараққиёт ва қолоқлик сабабларини кўрсатиш биринчи ўринга қўйилди ва халқни ўз ҳаёти, турмуш тарзига танқидий назар ташлашга ундади. Бу эса аср бошидаги ўзбек театри ўзининг илк қадамлариданоқ, демократик йўналишни ўзига асос қилиб олганлигини кўрсатади. Шунингдек, театр санъати ўлка турмушида, миллатнинг яшаш тарзида, маориф тизимида улкан ислохотларни ўтказиш фикрини илгари сурди ҳамда буни турли шакл ва услубдаги томошаларда акс эттиришга интилди. Бу эса жуда катта ижтимоий аҳамият касб этарди. Умумун, жадидларнинг театр тараққиётидаги ўрни нечоғлиқ катта бўлганини биргина факт орқали ҳам исботлаш мумкин. 1920 йилга қадар аксар бу ҳаракат тарафдорлари жонбозлиги ила биргина Тошкент шахрининг ўзида 60 дан ортиқ ҳаваскорлик труппалари [1] ташкил этилган

бўлиб, уларнинг асосий фаолияти айнан ушбу йўналиш илгари сурган ғояларни амалга оширишга бўйсундирилган эди.

Шундай қилиб, жади́дчилик даври театр санъати тарихини даврлаштириш муҳим масала ҳисобланиб, 1911–1929 йиллар оралиғини жади́д драматургиясининг шаклланиш ва тараққиёти даври деб атаган Ш. Ризаевнинг [2] даврлаштириш услубини жади́д театрига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Шу маънода миллий уйғониш даври ўзбек саҳна санъати тараққиёт босқичларини шартли равишда қуйидагича белгилаш мумкин:

1. *Дастлабки шаклланиш даври 1911–1916 йилларни ўз ичига олади.* Бу давр драматик асарларнинг пайдо бўлиши ва дастлабки театр труппаларининг уларни саҳналаштириш йўлидаги изланишларини ўз ичига олиб, асосан маърифатпарварлик ғояларини илгари сургани билан характерланади.

2. *Иккинчи давр кўтариллиш бўлиб, у 1917–1924 йиллар оралиғидаги босқичдир.* Бу даврда драматургия адабий жанрлар орасида етакчи мавқени эгаллаш билан бирга театрчилик фаолиятининг ҳам қизғин паллага кириши учун имкон яратди. Ушбу йиллардаги ижтимоий-сиёсий вазият тақозосига кўра, жади́дчилик ҳаракатининг сиёсий тус олиши натижа-сида ҳаракат олдида қўйилган вазифаларнинг ўзгаргани, яъни халқни бирлаштириш ғояси театр санъатида ҳам ўз ифодасини топгани билан характерланади. Натижада театрлар репертуаридан ўлкадаги туб ерли аҳолининг манфаатларини ифодаладиган, уларни маърифатга чорлайдиган сиёсий ва маърифий масалаларга эътибор қаратилган асарлар ўрин олди.

3. *Учинчи давр 1925–1929 йилларни ўз ичига олиб, у бирмунча тушқунлик, коммунистик мафкуранинг саҳна санъатига кириб келиши ва унинг таъсири сабаб жади́дчилик ғояларининг таназзули билан характерланади.*

Миллат тарихи ва унинг маънавий тараққиётида муҳим ўрин тутган, ўзбек ёзма драматургияси ва янги шаклдаги саҳна санъатининг пайдо бўлиши ва шаклланишига муносиб ҳисса қўшган ушбу ҳаракатнинг саҳна санъати тарихидаги ўрни ва роли хусусида шу даврга қадар қатор тадқиқотлар яратилди. Тўғри, шўро даврида яратилган илмий асарлар-

да уларнинг тарихдаги ўрни камситилиб, 1917 йилга қадар яратилган асарлардан кўз юмилгани ҳолда янги ўзбек театрининг пайдо бўлиш санаси октябрь инқилоби билан боғланди. Натижада 1911 йилдан октябрь инқилобигача бўлган давр оралиғида яратилган саҳна асарларининг аҳамияти пасайтирилди ёхуд эътибордан соқит қилинди. Умуман, жади́дчилик тарафдорлари ва уларнинг бадиий ижодига ўтган асрнинг турли даврларидаги муносабат тамомила бир-биридан фарқланади. Шу маънода жади́д театрининг ўрганилиш тарихини шартли равишда тўрт босқичга бўлиш мумкин:

1. Жади́дчилик ҳаракати ва унинг намоёндалари фаолият олиб борган йилларда юзага келган ишлар;

2. 1938 йилдан 1956 йилгача бўлган давр. 1938 йил 4 октябрь куни қатағон сабаб оқим тарафдорларининг ўлимидан бошланган ва то собиқ компартиянинг XX съезидигача бўлган давр;

3. 1956 йилдан қайта қуриш ва ошқораликка сабаб бўлган собиқ иттифоқнинг 1985 йил апрель пленумигача бўлган давр;

4. «Қайта қуриш» давридан то шу бугунгача бўлган давр;

Жади́д театри тарихи билан боғлиқ ўтган даврда эълон қилинган манбаларни мақсад ва характериға қараб шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин:

а) жади́дчилик оқими тарафидан яратилган асарларнинг саҳналаштирилиши муносабати билан ёзилган таҳлилий, таништирувташвиқ ва тақриз характеридаги ишлар;

б) драматик асар ва унинг саҳнавий хусусиятлари, уларнинг умумий муаммоларига тўхталиниб, жади́дчилик оқими тарафдорлари асарлари мисолга олинган ишлар;

в) жади́дчилик оқими тарафдорларининг маълум бирлари ижодига бевосита бағишланган илмий ишлар;

г) маълум бир театрлар ва унинг ижодкорлари фаолияти билан боғлиқ тадқиқотлар.

Ўтган даврда турли объектив ва субъектив сабабларга кўра, тадқиқот объектиға муносабат турлича бўлди. Хусусан, собиқ шўро давридаги адабиётларда улар аксар танқид остиға олинган бўлса, мустақиллик қўлга киритилгандан сўнгги дастлабки ўн йилликларда улардан асосан ижобий сифатлар излаш билан

кифояланилди. Давр тақозосига кўра юзага келган ҳолатларни қораламаган ҳолда эндиги вазифа ҳаракат томонидан амалга оширилган ишларга объектив баҳо беришга бориб тақалади. Зеро, жаҳид театрининг мақтовга лойиқ намунали жиҳатлари билан бирга, муайян ожизликлари ҳам бор.

Жаҳидчилик ҳаракатининг саҳна санъатидаги ўрнини белгилашда уларнинг асарлари асосида саҳналаштирилган спектакллар таҳлили билан чегараланилса, бу ҳаракат моҳиятини тўла тасаввур этиш мушкул бўлади. Ушбу ҳаракат намояндаларининг асарларини уларнинг ижтимоий фаолияти ҳамда етакчи мафкура талаблари билан бақамти тадқиқ этиш бу оқимнинг саҳна санъатидаги ўрнини яхлит тасаввур этишга имкон беради.

Хулоса

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулосалайдиган бўлсак, жаҳид театри шу бугунги кунга қадар кўплаб тадқиқотлар учун объект бўлди. Санъатшунослар олдида турган ғалдаги вазифа жаҳид театри фаолиятини кенг қамровда ўрганишдан иборат. Етакчи жамоалар ва уларнинг намояндalари фаолияти би-

лан чегараланмасдан, ноҳақ унутилган саҳна жонкуярларининг номларини тиклаш ва уларнинг тарихдаги ўрнига аниқлик киритиш ҳам театршунослик илми олдидаги вазифадир. Шунингдек, жаҳид театрини ўрганишда қуйидаги муаммоларга эътибор қаратиш лозим кўринади:

- жаҳид драматургиясининг жанр ранг-баранглиги солиштирма-қийосий таҳлил асосида ўрганилиши;

- жаҳид театри поэтикаси, хусусан, драматик асарлар ва уларнинг саҳнадаги инъикосида жанрлар табиати, спектаклларда қўлланилган рамзларнинг кўп қатламли табиати;

- саҳна асарларидаги макон ва замон муаммолари;

- саҳналаштириш услуби ва воситалари.

Бундай ёндашув саҳна санъати тарихини янгидан баҳолаш, шу билан бирга унинг назарияси, муайян театр жамоаси ва ижодкори бадий олами тарихини яратиш учун янги хулосалар ва қоидаларни келтириб чиқариши мумкин. Зеро, тарихнинг объектив баҳосини бериш келгусида яратиладиган янги илмий тадқиқотлар учун замин бўлади.

Манба ва адабиётлар

1. Аҳмедов С. Театр ва матбуот. Санъатшунослик фанлари номзоди илмий даражасига даъвогар диссертация автореферати. – Т.: 1998.
2. Ризаев Ш. Жаҳид драмаси. – Т.: Шарқ, 1997 й. – 110 б.
3. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Т.: Маънавият, 2002. – 219 б.
4. Тавалло. Равнақул-ислом. – Т.: Фан, 1993. – 53 б.
5. Беҳбудий Маҳмудхўжа // Ойна, 1913. – 5-сон.
6. Саидахмад Васлий. Шариати исломия // Садойи Фаргона, 1914 й. – 12 ноябрь, 83-сон.
7. Беҳбудий М. Театр надур? // Ойна, 1914. – 29-сон.

Тақризчи:

Тожибоева О.Қ., санъатшунослик фанлари доктори,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти профессори